

Причиненко Ю.Є.,
аспірантка кафедри української мови
Кіровоградського державного
педагогічного університету
ім. В.Винниченка

СЕМАНТИКА СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПРОНОМІНАТИВНО-СПІВВІДНОСНОЮ ПІДРЯДНОЮ ПРЕДИКАТИВНОЮ ЧАСТИНОЮ СУБСТАНЦІЙНОЮ СИМЕТРИЧНОЇ ТА НЕСИМЕТРИЧНОЇ БУДОВИ

На будь-якому етапі розвитку української синтаксичної науки вивчення семантико-синтаксичної структури мови було неможливе без залучення в певному обсязі відомостей про значення змістового аспекту речення.

Питання про особливості будови та змісту займенниково-співвідносних несиметричних речень має не просту історію вивчення в мовознавстві. Сучасний стан справ теж не відзначається єдністю в поглядах на їх сутність і місце в системі складнопідрядних речень.

Так, останнім часом в українській лінгвістиці визначилась певна закономірність щодо класифікації складнопідрядних прономінативно-співвідносних речень симетричної та несиметричної структури. Одним із різновидів цих речень є утворення субстанційної семантики.

Актуальність статті полягає в тому, що підрядні симетричні та асиметричні утворення в українському синтаксисі мало дослідженні. А тому без дослідження їх семантики та структури не можливий повний та всебічний аналіз складнопідрядного речення.

Об'єктом статті стали речення симетричної та несиметричної структури субстанційної семантики.

Мета статті – комплексний аналіз симетричних й асиметричних речень субстанційної семантики. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити особливості корелятивів у структуруванні номінативних блоків симетричних та несиметричних речень субстанційної семантики; 2) охарактеризувати тип семантичної структури, яка формується в їхніх межах.

Підрядні симетричні та несиметричні утворення займенниково-співвідносного типу привертали увагу багатьох дослідників: М.Пешковського, Л.А. Булаховського, В.А. Белошапкової, І.І. Слинька, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка та ін.

Складнопідрядні речення прислівно-кореляційного типу симетричної структури з підрядною предикативною частиною симетричною субстанційною характеризується тим, що залежна частина, пояснюючи субстанційні суб'єктні або об'єктні реляти головної, доповнює, конкретизує їх, напр.: *Хто дивиться нам вслід, той плаче за собою* (Ліна Костенко); *Хто водиться з чужими, той циганом не є* (Ліна Костенко); *Лиш той пророк, хто має серце чисте і зла в народ і краплі не несе* (Іван Кочерга) й под. У таких конструкціях підрядна предикативна частина відповідає на питання *хто?*, *що?* або на питання непрямих відмінків [7, 45].

Засобами зв'язку у реченні виступають субстантивовані займенникові слова *той, та, те, ті, усякий* (усяк), *усяка, усяке, усякі, кожний* (кожен), *кожна,*

кожне, кожні, жодний (жоден), жодна, жодне, жодні, ніхто, ніщо, хтось, щось, дехто, децо. Формальним виразником граматичного зв'язку між головною та підрядною частинами служать співвідносні слова *хто, що*, напр.: *Хто росяного ранку знайде незаплакану квітку, той буде дуже щасливий* (Василь Симоненко); *Через півроку кожного, що їстиме сонячний хліб, будуть карати смертю* (Володимир Винниченко); *Вона [Чепражина донька] мала внутрішнє задоволення, наприклад, від того, що в кожному, на кого б не глянула, запідозрювала ворога, який сьогодні причаївся і вдає невинного, тихого, а насправді – це лише хитре маскування; люди мають пряму дотичність до її минулого, кожен... кожен... кожен із них пам'ятає воронений холод німецького автомата* (Роман Федорів); *Почувала жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрастю на пристрасть, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості...* (Олесь Гончар).

Іноді підрядна частина таких речень може поєднуватися з особово-вказівними релятами-займенниками: *Хто падає, за ним не тужать, бо срібло не для розтрати* (Богдан-Ігор Антонич).

Поряд із займенниками віддаленої вказівки *те, той, та* в функції співвідносних слів уживається займенник *це, цей, ця*, тобто займенники близької вказівки, напр.: *Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітяниця* (М Хвильовий).

На природу складнопідрядних речень із субстантивованим займенником *той* у головній частині російські й українські мовознавці звернули увагу давно. Вони визначали їх за функцією займенникових слів, що в традиційній, буслаєвській класифікації, розглядаються як підметові, присудкові чи додаткові [35, 194]. Визначення синтаксичної функції вказівного слова таких речень ще не дає уявлення про їхню будову та значення. Зазначалося, що підметові, додаткові, присудкові речення мають спільні риси. Для їхньої будови використовуються вказівні та відносні займенники. На цій підставі виділяють призайменникові конструкції. Вони мають спільне значення, тобто дейктичне слово і відповідне йому відносне слово стосуються тієї самої особи чи предмета. Автори “Русской грамматики” називають таке відношення займенниковими повторами [10, 532]. Таке твердження не можна повністю відкинути, бо такі конструкції мають являти собою особливий тип нерозчленованих речень.

Організуючу роль у формуванні семантико-синтаксичної структури речення відіграє предикат та його валентність. Семантико-синтаксична валентність предиката визначає кількість субстанціальних синтаксем (суб'єктної, об'єктної), вказує на їх семантичні функції, відношення між ними та відношення субстанціальних синтаксем до відповідного класу предикатів. Звичайно лівобічну позицію відносно предиката займає суб'єктна синтаксема, а правобічну заповнює об'єктна синтаксема. Об'єктні синтаксеми у реченні передають значення реальної предметності (під об'єктною синтаксемою розуміємо предмет, на який спрямовано дію, процес або стан) і залежать від предиката, функціонуючи як необхідні компоненти речення.

Займенник *той* субстантивований і тому означає не якісну ознаку, а вказує на особу чи предмет. Сполучаючись із займенником *хто, той* вказує на особу,

сполучаючись із **що**, вказує на предмет, напр.: *Ой не так неохоче стріляє той, хто виріс під реви гарматні* (Олег Ольжич); *Федот звівся на лікоть, але те, про що він думав і горював, тепер стало цілком ясне, майже розплановане* (Борис Антоненко-Давидович). У цьому реченні підрядна частина приєднується до головної за допомогою відносного займенника **хто**, слово **той** у головній частині вказує на особу.

Виходячи з вищезазначеного з урахуванням семантико-синтаксичних відношень між предикативною підрядною частиною й релятом головної складні речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури субстанційні розподіляють на:

1) конструкції нерозчленованої структури з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку із займенниково-співвідсною підрядною предикативною частиною симетричної структури субстанційною суб'єктною;

2) конструкції нерозчленованої структури з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку із займенниково-співвідсною підрядною предикативною частиною симетричної структури субстанційною об'єктною.

У першому різновиді речень підрядна частина корелює з релятом, який виражений суб'єктом, у другому – з релятом-об'єктом: *Федот звівся на лікоть, але те, про що він думав і горював, тепер стало цілком ясне, майже розплановане* (Борис Антоненко-Давидович) – суб'єктні — *Санька любила брата з ревністю ведмедиці. Кожному, хто смів його ображати, вона ладна була перервати горлянку* (Григорій Тютюнник); *Кожного дня кожному, кому тільки не заманеться, мистця можна звинуватити в пристрасті до національного, що, зрозуміла річ, сусідує із націоналізмом, у формалізмі, втечі від сучасності, в прихованому небажанні оспівувати радянську дійсність, в потягу до патріархальщини* (Роман Федорів) – об'єктні.

Дейктичний компонент **той** може змінюється за родами, числами, відмінками, при цьому створюючи відповідні форми парадигм прономінативно-співвідносних речень. Займенник **той** здебільшого виступає в чоловічому або середньому роді – **той, те**. Відносні слова **хто, що** в підрядній частині вказувати на рід не можуть, тому основну функцію на себе бере займенникове слово **той**, яке є засобом вираження роду: *Мене ж тривожить те, що відлетіло, неначе листя з гілки помертвіле* (Тодось Осьмачка); *Хто водиться з чужими, той циганом не є* (Ліна Костенко). Іноді на рід допомагає вказувати присудок підрядної частини, напр.: *Є погляд у того жорстоко прямий, хто смерті глянув у вічі* (Тодось Осьмачка). У цьому реченні в підрядній частині присудок виражений дієсловом минулого часу чоловічого роду, тому і в головній частині вказівне слово **той** виражає значення роду. *Три мости злетіли в небо лебедями біло, А четвертий – до тієї, що кисет вручила* (Борис Олійник) – у цій конструкції в підрядній частині присудок виражений дієсловом минулого часу жіночого роду, тому в головній частині дейктичний компонент виражає значення жіночого роду.

Серед симетричних утворень субстанційної семантики зустрічаються конструкції з незаміщеною позицією співвідносного слова в їх головній частині. Оскільки співвідносне слово є обов'язковим, конструктивно необхідним компонентом структури речення, його відсутність у реченні спричиняється до утворення розмовного варіанту, як, наприклад, у реченні *Просто сказав, що мусив сказати* (Б. Антоненко-Давидович), де є незаміщеною позиція співвідносного слова *те* в його головній частині. Крім того, незаміщення позиції співвідносного слова може використовуватися як прийом, що дозволяє створити експресивно забарвлене висловлювання [6, 27].

Співвідносними словами в симетричних реченнях субстанційної семантики можуть бути, крім вказівних займенників, також займенники інших розрядів (означальні, заперечні, неозначені), що мають предметне значення (чи субстантивуючись, набувають його), а також значення обставинно-просторове, наприклад, займенники: *все, будь-яке, будь-що, одне, інше, щось, де що, ніщо; всі, будь-який, будь-хто, кожний, один, інший, хтось, дехто, ніхто; скрізь, всюди, будь-де, де* та под. Як можна помітити, значення цих займенників у порівнянні з відповідними вказівними (*те, той, та, там*) відзначається наявністю додаткових сем: тотальності (*все, будь-що; всі, будь-хто; скрізь, всюди, будь-де*), тотальності, обтяженою негацією (*ніщо, ніхто, ніде*) та – протилежних семам тотальності – сем обмеженості (*одне, інше, щось, де що, хтось, дехто*). Використання таких займенників у ролі співвідносних слів спостерігається у реченнях: *Щоправда, читав він без певної системи все, що попадало до рук* (Б. Антоненко-Давидович); *Всі, хто буває на Скарбному, діляться для Ночуйвітра на майстрів і бракон'єрів* (Олесь Гончар) [6, 27].

Складнопідрядне речення нерозчленованої структури з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку з підрядною предикативною частиною займенниково-співвідсною субстанційною симетричної структури належить до складнопідрядних утворень з вільним, нефіксованим, порядком предикативних компонентів. Залежна предикативна частина щодо релята головної може бути пречи постпозиційною, напр.: *Що звалося “душа”, “зоря” і “сад” – Все втиснуто в трикутники і ромби* (Юрій Клен); *За все, чим жив і буду жити, Я віддав свої пісні* (Леонід Первомайський); *Зруйновано, зметено все людське: державу, релігію, власність, громадянство, мистецтво, науку, працю – все, чим одрізнялася людина від худоби* (Володимир Винниченко); *... село має тисячі очей; стоюко воно, отже, стежить за кожним, хто у ньому живе* (Роман Федорів) тощо.

У реченнях з постпозицією підрядної частини можливе порушення контактного розташування співвідносного та сполучного слів як наслідок інверсійного порядку слів у їх головній частині, наприклад: *Не той козак, хто переміг, а той, хто викрутився* (Б. Антоненко-Давидович).

На відміну від речень симетричних субстанційної семантики, у складнопідрядних реченнях несиметричної нерозчленованої структури з предикативною частиною субстанційною, в головній функціонує синсемантичний знівельований займенниковий релят *те*, напр.: *Я вірю в те, що вернеться весна. Я вірю в щастя, бо воно було* (Дмитро Павличко); *Він тямить тільки те, що часто*

добувався до пустих хат, пертий голодом, поки не надибав деяку страву або кусник хліба (Іван Франко).

Залежна частина цих речень, поєднуючись зі спустошеним компонентом *те* за допомогою сполучника *що* в різних відмінкових формах або *щоб*, виражає зазвичай тільки об'єктні семантико-синтаксичні відношення, на відміну від субстанційних підрядних конструкцій симетричної структури, у яких поширеними виступають і суб'єктні, й об'єктні утворення.

Вказівне слово *те* служить своєрідним виділенням, підкресленням або підсиленням змісту підрядної частини, напр.: *Та крук на березі із дзьобом кривавим щоранку гукає на танку про те, що із поля воєнної слави ніколи до гір не повернеться він* (Тодось Осьмачка); *Молодий Гриць, годованець багача Михайла Дончука в Трутівці, недалеко угорської границі, дізнався доволі рано про те, що він не рідна його дитина* (Ольга Кобилянська); *Що нам сипнуть, те ми клюєм* (Іван Драч). Такі речення в традиційній буслаєвській класифікації розглядають як складнопідрядні конструкції з підрядними додатковими.

Корелятивний компонент *те* може мати як абстрактно-предметне значення, так і конкретно-предметне: *Вже голос поетів гримів із ланів про те, що казав мені батько* (Тодось Осьмачка). Стосовно позначення абстрактно-предметної семантики використовується позначення *те*²: “цифровий індекс указує на абстрактне значення, що відрізняє це слово від конкретно-предметного *те*” [2, 360].

Співвідносне слово *те*² реалізує в структурі головної частини різні відмінкові та приєднаниково-відмінкові форми, значення яких є досить різноманітними. Це створює широкі можливості для поєднання підрядної частини опорним компонентом головної: *Вони лежать за долями далекими за те, що ми танцюємо на землі* (Борис Олійник); *Отож напиши на бересті про те, що віриш у царство беріз золоте* (Іван Драч) – де відмінкові форми релятивного компонента *те* з приєднаником *за* формує причиново-вказівне значення, а з приєднаником *про* – об'єктно-вказівне.

Несиметричні складнопідрядні речення займенникового типу з об'єктними відношеннями розподіляють на **власне-об'єктні** та **об'єктно-адвербіальні**. Підрядні конструкції несиметричної нерозчленованої структури власне-об'єктні (асинкретичні) характеризуються тим, що у них основне об'єктне значення функціонує без додаткових семантичних нашарувань, напр.: *З цієї хвилини все те, що він бачив навколо себе, чув і відчував, повнилося для нього новим змістом: йому ніби вставили інші очі, і він ними бачив тепер те, чого раніше не помічав...* (Григорій Тютюнник). Підрядні конструкції несиметричної нерозчленованої структури об'єктно-адвербіальні (синкретичні) мають об'єктну семантику, яка супроводжується додатковою обставинною – цільовою (фінальною), напр.: *Я не на те ці квіти зривала, щоб вони зів'яли у моїй кімнаті без дотику сонця* (Валер'ян Підмогильний) і под.

Отже, погляд на складнопідрядні речення прислівно-кореляційного типу симетричної та несиметричної структури з підрядною предикативною частиною субстанційною як самостійний клас у системі займенниково-співвідносного речення підготовлений усім розвитком синтаксичної науки, сьогодення якої відзначене формуванням нових підходів до аналізу речення як центральної одиниці синтаксису.

Дослідження засобів зв'язку у реченні веде до визнання їх значущості як компонентів синтаксичної структури: наявність співвідносних слів у головній частині займенниково-співвідносного речення як конструктивно необхідних компонентів структури є ознакою специфічної формальної будови цих конструкцій, яка суттєво впливає на тип семантики, що формується в їх межах.

Аналіз займенниково-співвідносних речень субстанційної семантики свідчить про те, що синтаксичний механізм, який базується на корелятивному зв'язку між головною та підрядною частинами, є досить специфічним і виступає засобом вираження відповідних смислових відношень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бабайцева В.В. Зоны синкретизма в системе членов предложения современного русского языка // Филолог. науки. – 1983. – № 5. – С. 35-42.
2. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. – М.: Просвещение, 1977. – 191 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови: Навч. посіб. – К.: НМК ВО, 1993. – 80 с.
7. Ожоган Василь. Синтаксис складнопідрядного елементарного речення / Міністерство освіти і науки України. Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. – Кіровоград: ЛОВ, 2006. – 123 с.
8. Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопр. языкознания. – 1959. – № 2. – С. 19-27.
9. Ронгинская Н. В. Указательные местоимения, соотносительные с наречиями, в современном русском языке: Учеб. пособ. – Симферополь, 1992. – 52 с.
10. Русская грамматика: В 2 т. / Ред. кол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
11. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.

В статье рассмотрены семантические особенности субстанционных предложений, охарактеризованы их разновидности с учетом семантико-синтаксических отношений между составляющими. Выявлены особенности формирования анализируемых предложений как синтаксических единиц.

Ключевые слова: симметричная / несимметричная структура, семантика, субстанционная часть.

The semantic features of substantiynyh suggestions are considered in the article. The varieties of the probed suggestions are described taking into account semantic-syntactical relations between components. Their features were exposed as syntactical units.

Key words: symmetric/ asymmetric structure, semantics, substantiyna part.

Стаття присвячена семантичним особливостям субстанційних речень, охарактеризовані їхні семантичні різновиди з урахуванням семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами.

Ключові слова: симетрична / несиметрична структура, семантика, субстанційна частина.